

محمد باقر خلخالی

آذربایجانین سنویملی شاعیری

عزیز محسنی

"آذربایجان ادبیات تاریخیندن قیزیل یارپاقلار" آدلی کیتابیندان

محمد باقر خلخالى

سئومىلى شاعىرىمىز محمدباقر خلخالى نىن حىيات و فعالىيىتى حَقَقىندە مەلۇماتىمىز چوخ قىيسادىر. رحمتلىك محمد على تربىت " دانشمندان آذربايجان" كىتابىندا، اونون حىياتى حَقَقىندە يازىر كى. خلخالى ۱۳۳۰ ھىجرى قمرى دە ھلە حىياتا گۆز يۇمامىشىدىر. باشقا مەنبە لره گۆره محمدباقر خلخالى ۷۰ ايل بو دونيادا ياشامىش و " سخنوران آذربايجان" ىن يازدىغىنا گۆره او، شنبە ۱۴ شوال ۱۳۱۶- ھىجرى قمرى دە بو دونيادان كۆچموشدور. محمد باقر خلخالى نىن ياراتدىغى بۇيوك اثر " ثعلبىه " يا " تولكو حكايه سى" ندىن عىبارت دىر. بو اثر دۇنە دۇنە تېرىزدە – تئهراندا – اىستانبولدا و باشقا شەرلردە باسلىب و ساتىشا بوراخلىب و گننىش خلق كوتلە لرى نىن نظرىنى اوزونە جلب انده رك، خلقىن طرفىندن گۆزەل بىر شكىلدە قارشىلانمىشىدىر. محمد باقر خلخالى بو مثنوى دن باشقا بىر پارا فارسجا و توركجه شئەرلر يازمىشىدىر. بىز بورادا يالنىز اونون تولكو حكايه سى ياخود " ثعلبىه " كىتابى حَقَقىندە دانىشماق و شاعىرىن اىجتىماعى، فلسفى، دىنى و خلقى گۇروش لرىنى تحليل ائتمك اىستە بىرىك.

بىلدىمىزكىمى لاپ قديم دۇوره لردە، خصوصىلە اورتا عصرلردە، شاعىرلر، موتفككىرلر، يازىچىلار و ھا بئله اىجتىماعى عاليم لر حاكيم شرابىطين ياراتدىغى اىستىباد، ظولم، قورخو و امنىت سىزلىك نتيجه سىندە، اوز اورە ك سۆزلرىنى، ائعتىراض و تنقىدلرىنى، مستقىم و اوز اوزه بىر شكىلدە بوخ، نظرلرىنى و گۇروش لرىنى حىوان لارىن دىلىندن ندمىشلر. بونا نومونه اولارق " كلبه و دمنه" نى، عىيد ذاكانى نىن " سىجان پىشيك" اثرى فارس دىلىندە، كرىلوفون حىواتلار دىلىندن ياراتدىغى حكايه و تمثىل لرىنى گۇسترمك اولار. محمد باقر خلخالى نىن ياراتدىغى بو " تولكو حكايه سى" آذربايجان توركجه سىندە بئله بىر وظيفه نى داشىيىر. شاعىر، بو گۆزەل و بدىعى مثنوى نىن ياراتماق مقصدىنى كىتابىن سونوندا بئله تصوير ائدىر:

بحمدالله كىتاب-ى ثعلبىه
تمام اولدو، عجب شىرىن قضىه
عوام الناسه يازدىم بو كىتابى
مووجه اولارا قىلدىم خطابى
دنىب چون مضحكه ائدىم ظرافت
اونون ضىمنىندە هم يازدىم نصيحت
ننچونكى خلقه حق آجى گلبىدىر
ظرافت سۆزلرى شىرىن اولوبدور
قارىشىدىم ايكى سىن گلدى حاله
يئتىشىدى مونتهايى ائعتىداله

خلخالى نىن ياراتدىغى بو اثرىنى گره ك موختلىف نوقطه-يى نظرلردن تحليل انده ك. شاعىر بو اثرىندە، اوزو رووحانى و موختهيد اول اولار، رووحانى نىمالرى، عمل سىز عاليم لرى، دىن آدىنا باشلارينا بىر باتمان آغىرلىغىندا عمامه باغلايىب خلقى توولايانلارى، بدىعى و آچىق بىر شكىلدە ايفشا ائدىر. او، رووحانى نىمالره خطابىن بئله دئىير:

دانىش دوغرو، دى جايدىرما سۆزووى
منه، قاچ، گنت، تانىتىرما اوزووى
سۆزون شىرىن، اوزون بدتر ايلاندان
سويا تسبىحيوى چكمه يالاندان
اگرچى دىلدە، دونيادان كنجىرسن
ولنىكن قورد كىمى قانىم اىچىرسن
اوزون عاليم ولنكىن بى عمل سن
سۆزون ياخشى، اوزون اما دغل سن
بلى عاليم اولان، عامىل گره كدىر
شريعتم امرينه كامىل گره كدىر
چون عاليم گنتمه سه اوز بىلدىبىنه

يَقِينَن اِنْعَتِيقَادِي يُوخْدُو دِينِه
آدِين مَوْلَا قُوْيُوب سُوْزْدُورْمِه قَاشِين
عَمَل ايسْتِرْلُر چُوخ اوينَاتْمَا باشِين
اُوْزُون "لَاتَاكْلُو" حُوْمَكُون دَنْبِير سَن
يَنْتِيْمِين مَالِينِي بِنَكْجَا بَنْبِير سَن
دُورُوب اُوْزْگِه لَرِه دِيْقَقْت دُوتَار سَان
الْيُوه دُوشْسِه قُورْد كِيْمِي اوتَار سَان
عَمَل دِيوَارِي نِين اَلْتِين اويُوب سَان
ايشِين بُو، اَدِيُوي مَوْلَا قُوْيُوب سَان
مَاعَاش-ي كَار و بَارِين عِيْشُوه دَنْدِير
هَامِي خُورْد و خُورَاكِين رُوشُوه دَنْدِير.

محمد باقر خلخالی، عمل سیز عالیم لری، آدلارینی امین الشرع و یاخود ایمام جومعه قویوب، عوامین ایططیلاع سیزلیغیندان و ساوادیسزلیغیندان ایستیفاده اندیب، آتلارینی دورد نالا هر طرفه چاپانلاری و قاضی ادبیل حاللی، حرام و حرامی حلال اندنلری مخاطب قرار وئریب بئله دئییر:

عَمَل يُوخْسَا شَرِيْعَت دِه دُولَاتْمَا
آدِين قَاضِي قُوْيُوب چُوخ قَاضِيَاتْمَا
شَرِيْعَت اَهْلِي سَن، اَللَاهِي اَتْمَا
گُوْزِه لَجِه دِينِيُوي دُونِيَايِه سَاتْمَا
عَزِيْزِيْم بِيْر بِيْرِيْنِه وُورْمَا خَلْقِي
اُوْزُون دِيرِنَاق چَالِيْب قِيرْدِيرْمَا خَلْقِي
گُوْرْنْدِه پُول اُوْزُوقُوْيُلو بِيْخِيْلْمَا
گُوْزِه تَلِه دَال قَابَاغِيْن تَنْز سُوخُولْمَا
كَنْچِيْب اَنْدَازِه دِن جَاه و جَلَالِيْن
دَاخِي تَعْرِيفِه كَلْمِير مَوْلَك و مَالِيْن
امِين الشَّرْع سَن يَا شَنْيَخ الْاِيْسَلَام
اِيْمَام-ي جُومَعِه سَن يَا صُدْرَالْاِعْلَام
هَامِي عَالِيْم بَاشِيْزَا اَنْد اِيْچِيْرْلُر
سِيْزِيْن حُوْمُوزْلِه جَانلَارْدَان كَنْچِيْرْلُر
سُوْزُون اُوْتَكُون اُولُوبُور حَق و نَاحِق
كِي سَن سَن دِهْرْدِه اَقَايِي مَوْطَلِق
گَرِه ك عِلْم اَهْلِي، اَهْل-ي عَنَشِق اُولْسُون
عُومَالِ النَّاس اُوچُون سَرْمَشِق اُولْسُون.

شاعیر یازیب یاراتدیغی مثنوی ده خلقین شیفاهی ادیبیاتیندان- ناغیل و مثل لریندن عنعنه و دب لریندن چوخ باجاریقلا ایستیفاده اندیب و دیلیمیزین نه قده ر گوزل، نه قده ر اینجه و ظریف و نه قده ر زنگین و ایفاده لی اولماسینی بؤیوک اوستادلیقلا گؤستر میشدیر:

نُولْنِيْدِي بُوِيْنُونَا بِيْر قُول سَالَايْدِيْم
اُوْزُونْدَن بِيْرَجِه دُوزْلُو مَاج اَلَايْدِيْم
خِيَالِيْنِه دُوشْنْدِه كُوك فَرِيْكَ لُر
اَتِه گُويَا كِي عُورْتَلُر يَنْرِيْكَ لُر
بَاخِيْب گُورْدُو اُورِه ك دُورْمَاز پِيْرِيْلْدَار
بَاغِيْر سَاق لَارِي، اَجِيْنْدَان قِيْرِيْلْدَار
خِيَال اَنْيَلْرْدِي اُوْز دَرْدِيْنِه دَرْمَان

بو فیکره چولغانیپ قالمیشدی حنیران
*****

او کس لر کیم جاهاندا ایشله مزلر
چۆره ك هرگیز دویونجا دیشله مزلر
عزیزیم اولماسا, سعی و تلاشین
دوزه لمز ایستی آشین آغ لاواشین
*****

فراقین چوخ یاخار بی کس آنانی
مثل دیر " قورقائین چیتلار یاتانی"
الیوه هر نه دوشدو تنز قاییت گل
عیالین آجدی اولما چوخ معطل
گندیپ غوربتده قالما جان-ی مادر
" ینیپ کنگر عزیزیم سالما لنگر"
*****

اوزه رریک یان, اوزه رریک سن هاواسان
هزاران درد-ی بی درمانا داواسان
اوزرریک یان, توتون ونر قان قووشسون
قادا اوندان, بلا اوندان سووشسون
*****

انشیپی اوزگه خلقی یاندیریردی
ایچی موللاتی چوخ اولاندیریردی
بالام آت گنت نه سنییدسن نه موللا
سنه بیر ونج ونره حاشا و کللا!
قولوون قووتینی آلاه آلسین
منیم کیمی الین قوینوندا قالسین
اگر اللی قوناق گلسه داریخمام
یولا ساللام تمامینی کاریخمام
منه داخی دیریلیمک لیک چتین دیر
دوداق دوداغیم اوسته ینددی گون دور
نه خوش زاددیر عزیز انتمک قوناغی
قباغینا قویاسان قایقاناغی
آچاسان خیدمتینه آغ لاواشی
چاناغا دولدوراسان یارما آشی
نه بیر یولداش نه بیر قارداش یاتیپ تک
چیخب توکدن باهالیق ایت لر ی تک
گوزو یاشلی الی قوینوندا قالمیش
آجیندان رنگی ساپ ساری سارالمیش
سورونردی, ایمک لردی, گنده ردی
تیخینیپ, ناله و فریاد انده ردی
اوچوروم ینرلری گاهی چیخاردی
ایاق بند اولماییب بیردن آخاردی
داغین تورپاقلارین باشه لردی
چکردی آه, جنیران تک مه لردی

نومونه گنیر دبییم بو شعرلر دبلیمیزین زنگین لیبینی گؤستر دبیی حالدا, شاعیرین بو دیلی دریندن منیمسه مه سینی و
بو دیلده بدیعی, گوزه ل و اونودولماز اثر یاراتماسینی بوتون عینییتی ایله گوزوموزون قباغیندا جانلاندریر.

يازىلان و يارادىلان بو بئىت لار، آذربايجان توركجه سى نىن قودرتلى، دولغون، ايفاده لى و درين اولماسينا پارلاق بىر نومونه اولاي بىلر. ايفاده اندىلان بو مضمون لار هم موضوع ائعتبارى ايله و هم ده دىلين چىلخا، آيدىن و هر بىر بدىعى اثره قالىب اولماسىندا اوز قودرتىنى گؤسترىر. محمد باقر خلخالى، آذربايجانين بوئون باشقا شاعىر و صنعتكارلارى كىمى، اوز اثرينده وطنه و خلقه محببىتىنى تام بىر صميمىت ايله نىشان وئرىر. او تولكونون، آناسى نىن دىلىندن او غلونا وطن حقىقنده بئله سؤيله بىر:

قالىب غوربتده ال چكمه وطندن
بىبايان ايچره ياد ائيله چمندن
اگر اولسان اوغول اهل تفننون
گنديب غوربتده سن سالما توظتون!
گنجه- گوندوز وطندن ياد انده رسن
هميشه نئى كىمى فرىاد انده رسن

شاعىر، جمعىيت ده اولان ضىددىنلىرى و صنىف لرىن موختلىف ليكلرىنى گؤرور و بو مسئله اونو درىندن دوشوندورور. آنجاق او اوز دونيا گؤروشو ايله بو مسئله يه ياخىنلاشىر و اونو حل ائتمه يه چاليشىر:

بىرىسینه مويسسر ناز و نئىمت
بىرىسى آج، چكر بوز مین مذلت
بىرىسى چىبىرىب ياغلى پىلوودان
بىرىسى دويمايىدىر، نان-ى جودان
بىرىسى نىن ياغار دوولت باشىندان
بىرىسى گورمه بىب بىر پول، ياشىندان
بىرى دايم چالار چنگ و چغانه
بىرىسى، نئى كىمى گلмыш فغانه
بىرىسى بىر تىكه قنده تمارزى
چاى ايچمكده بىرى قويموبدور آرزى
بىرى اطلس تومان گنىمىش داماقلى
بىرىنىن بىر تومانى وار ياماقلى
بىرىنىن منزىلى قصر الكرامه
بىرى حسرت قالىب بىر هيسلى دامه

خلخالى، آروادا، اوشاغا، دده يه، ننه يه، قايغى و محببىتى اوز اثرينده بىر اينسانى سجىيه كىمى سيفارش ائدىر. او قادين لارىن، عاييله ده، آغىر ظولم آلتىندا ياشايب، بىر تىكه چوره ك يئمك اوچون هر بىر شماتت و جبره دوزمه لرىنى و حتتا بئله ناحق بئره سؤبولوب و دؤيولمه لرىنى، بؤيوك بىر اوستادلىقلا تجسسوم ائدىر. او تولكونون دىلىندن وئداعلاشما زامانى آروادىنا خطابن بئله دئىير:

منيم دؤورومده هنج گون گورمه دين سن
ائويمده بىرجه دؤوران سورمه دين سن
قالىردىن آج گتىرمزدىن اوزومه
سؤيردىم هر نه، قالمازدىن سوزومه
نه منحت چكىسن بالدىز اليندن
دوزه ردىن بىرجه چىخمازدى دىلىندن
آتامدان هم آتامدان چوخ سؤبولدون
سؤيولمك سهل دىر، آرتىق دؤبولدون
قارا گونلر گؤروب هنج قاچمادىن سن
انشىكده عىبى مىزى، اچمادىن سن

شاعیر، قادین لاریمیزین نه قده ر وفالی اولوب ارلرینه اولان محببت و صمیمیت لرینی و اونلاری اوز ارلرینه بیر حقیقی حیات یولداشی اولوب، یاشاییشین آغیر یوکونو چکمه لرینی، بدیعی بیر طرز ایله اوخوجونون گوزونون قاباغیندا جانلاندیریر. او تولکونون آروادی نین دیلیندن تولکو، وطنی ترک اندیب یاد بیر دییارا گندن زامان بئله دئییر:

ویصال اییامی تک، قاچما آماندیر
شب-ی هیجران کیمی بیرجه دایان، دور!
فراغین دردینه باللهی دوزمم
اوزومدن ال اوزوب، سندن ال اوزمم
گوزوم نورو منی سالما فراغه
آماندیر گنتمه سن گوزدن قیراغه!
جهاندا، بیر بیریندن دویمادیق بیز
دویونجا یاسدیغا باش قویمادیق بیز
کمان تک قامتیم غمدن خم انتمه!
نصیبی می منیم درد و غم انتمه!
سورونم طیفل تک گللم دالینجا
ال اوزمم دامنیندن تا اولونجه
ایکی گوز یاشی آزدیر ایسته رم کاش
بولود کیمی هامی یزدن توکوم یاش
اوره ک اود دوتدو ای اوممیدگاهیم
اینانیرسان، نه دیر بو دود-ی آهیم

شاعیر، قادینلاریمیزین ایجتماعی حیاتیمزدا اولان روللارینی و اونلارین صمیمیت و صفالارینی زحمت و فداکارلیقلارینی، آچیق و آیدین بیر صورتده گؤستریر. محمد باقر خلخالی نین باخیمیندان، اره خابین چیخان آرواد، ارین خیانتی نتیجه سینده، یالنیز بئله بیر ایشه ال وورور. بونا گوره ده او، آروادین اوستونه ائولنمه یی بئله منع اندیر. شاعیر چوخ بدیع و گوزل بیر شکیلده بوتون کیشی لره تاپشیریر کی، هوایی نفسه اویمایین و دئمه بین کی، هر عورتده باشقا بیر لذت و باشقا بیر داد وار. او بو باره ده بئله دئییر:

بلی چوخ یاخشسی دیر دونیاده عورت
ینتر غم گونلرینده داده عورت
گنجه وقتی سنه، همخوابه، یولداش
گونوزلر، ایش گوره ن حالتده قارداش
تاپار رونق اونونلا، انو انشییین
چکر نوکر کیمی داییم کنشییین
باخار عورت ایینه قاب قاجاغین
اونونلا ایستی دیر تندیر، اوجاغین
چیخاردیر باشه، هر نه ایش میشین وار
دوزلده ر هر نه لازیم پیشمیشین وار
وفالی عورتین هنج قییمتی یوخ
وفاسیز اولسا باتسین گوزونه اوخ
وفالی عورته قیلما خیانت
الیندن هر نه گلسه قیل اعانت
عیالینه اگر ار خابین اولسون
ننجه عورت اره، آرخابین اولسون

باشقا بير يئرده يئنه بئله دئيير :

سنه بير سوز دنييم ديل نئمه قارداش!
عيالين اوستونه انولنمه قارداش!
نئچونكى گورمه ديم من اتى وفادار
ايكى عورت لى اولسون مردى ديندار
هوایی نغسه اوئما، قيلما اصرار
دئمه هر عورتين بير لذتتى وار!
گونو آلسان، گونو قاره اندرسن
اوزون هر ايش دن آواره اندرسن
نه ياخشى سوز دندى اول آدى گولزار
موسلماتلار گونوم يوخدور، گونوم وار
ايكى دير چون گوزون، ايكى گوزه باخ
جهالت انيله مه جانيم سوزه باخ!

محمد باقر خلخالى، بير دين آدمى اولوبسا، او بو دونياني فاني حنساب اندير، ابدى و باقى دونيا اوچون چاليشماق و زحمت چكمه يى تاپشيريير. اونون عقیده سینه گوره، بو دونيا دار-ى موکافات اولماقلا برابر، او دونياني آرزو انده نلر و ابدى سعادتته دوغرو جان آتاتلار عبيادت اهلى اولوب، خلقيين و خصوصيله تاپدانميش صينيف لرین اليندن توتوب و مظلوم اينسانلارا يارديم انئمه لى ديرلر. او دئيير:

بلى دونيا انوينده هر نه آفات
گلّه گر باشيوا اولموش موکافات
نه گلسه باشيوا گور اوز گوزوندن
موشخص بيل اوزوندندير، اوزوندن
ينتيمي اينجيديب سالما فغانه
ينتيم انيلر اوشاقلارين زمانه
گوزوم اينجيتمه البتته فقيرى
اولورسان بير قوى نين دستگيرى
عبيادت يوخسا سالانما بهشته
اياقلارين چولاقدى، چيخما گشته
ايطاعت انئمه ييبسن، اومما رحمت
جهنم دير يئرین، گنت وئرمه زحمت.

محمد باقر خلخالى نين فلسفى و دينى باخيشى حقينده داها آرتيق يازماق و دانيشماق اولار و بيز بونو گلّه جك تحليل لریميزين عؤده سینه قوبوروق. من بو مقاله نى محمد باقر خلخالى نين بو ايكى بيتى ايله كى، ثعلبيه كتابى نين سونوندا سؤيله ميشدير و اونون نه قده ر تواضوعكار اولماغيني گؤستيريير، بيتيرييرم.

خير آلسا بيرى آديمى بالفرض
اوزوم اوز آديمى قوى انيله ييم عرض،
فونون-ى معرفتدن خالييم من
محمد باقر-ى خلخاليم من.